

Για την γκραμισιανή «φιλοσοφία της πράξης». Μερικά κρίσιμα ερωτήματα

Έννοιες όπως η «ηγεμονία», ο «ιστορικός συνασπισμός», ή ο «κοινός νους» έγιναν, ως τώρα, αντικείμενα ανάλυσης και ερμηνείας, δίχως κατά κανόνα να επιχειρείται η διερεύνηση της διαλεκτικής που τις συνδέει σε «σύστημα» ή τουλάχιστο τις αρθρώνει σε θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο. Θα προβληματιστώ γύρω απ' τη γκραμισιανή χρήση της «φιλοσοφίας της πράξης» επισημαίνοντας εισαγωγικά ότι υπήρξε και σε μένα ευκολότερο να επιχειρήσω μια πρώτη «αρχαιολογία» της έννοιας (ιστορία και ιστορικότητα, παρουσία της στη φιλοσοφική παράδοση, εκδοχές της κλπ.) παρά ν' αναλάβω την ευθύνη που συνεπάγεται η διερεύνηση της εσωτερικής λογικής και των αλληλουχιών που «νομιμοποιούν» την παρουσία της στο φιλοσοφικό και πολιτικό λόγο του Γκράμισι¹.

Παρακάμπω, λοιπόν, το καθήκον της συσχέτισης «ιστορικού υλισμού», «διαλεκτικής» και «φιλοσοφίας της πράξης», υπενθυμίζοντας απλώς ότι οι εναλλαγές στη χρήση αυτών των όρων σημαίνουν κάτι παραπάνω απ' την επιδίωξη της ποικιλίας ή την δηλοποίηση απλών εννοιολογικών «αποχρώσεων». Ειδικότερα τώρα για την έννοια «φιλοσοφία της πράξης», θέλω να επισημάνω πως η επιλογή της κάθε άλλο παρά καθορίστηκε απ' τις συνθήκες ανωτέρας βίας που αντιμετώπιζε ο Γκράμισι (φυλακή, λογοκρισία), με δεδομένη την «οργανική» της σημασία για την ανάπτυξη εκείνης της προβληματικής που χαρακτηρίστηκε «ιστορικισμός». Εξάλλου υπάρχουν πολλές ακόμη ενδείξεις ικανές να μας πείσουν ότι ο Γκράμισι δεν θεωρούσε ασύμβατο τον υλισμό (και τη δημιουργική του ανάπτυξη) με θεματικές, έννοιες και προβληματισμούς που αποδίδονται σε ρεύματα και συστήματα της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Προφανώς η τριτοδιεθνιστική κωδικοποίηση του «μαρξισμού - λενινισμού» δεν ήταν μόνιμα δεσμευτική για τον Γκράμισι...

Η «φιλοσοφία της πράξης» εκφράστηκε στην Ιταλία ως ιδιαίτερο ρεύμα στη Φιλο-

σοφία της Ιστορίας. Μετά τον Λαμπριόλα, ο βολονταριστικός ιδεαλισμός του Τζεντίλε θα καλλιεργήσει το έδαφος πάνω στο οποίο ο εκλεκτικισμός του σοσιαλιστή φιλόσοφου Μονφόλντο θα συνθέσει μιαν εκδοχή «φιλοσοφίας της πράξης» ικανή να επηρεάσει τον πρώιμο Γκράμσι. Ακολουθεί η πολυσήμαντη γνωριμία και «ανάγνωση» της φιλοσοφίας του Κρότσε, αλλά και η βασανιστική υπέρβασή της². Φαίνεται ότι σε κρίσιμο σημείο τριθής αναδείχτηκε εδώ η σχέση φιλοσοφίας – πολιτικής και ατομικής συνείδησης – κοινωνίας. Ήδη ο Γκράμσι είναι ηγέτης και οργανικός διανοούμενος στο ΙΚΚ.

Στα «*Τετράδια της Φυλακής*», στον «*Ιστορικό Υλισμό*» και σε άλλα κείμενα γνωσιοθεωρητικού ή ευρύτερου φιλοσοφικού προβληματισμού, η χρήση του όρου «φιλοσοφία της πράξης» υποδηλώνει κάποιες θεμελιακές παραδοχές: α) η πραγματική ιστορία κυφορεί τη δυνατότητα της ενοποίησης φιλοσοφίας και κοινωνικής πρακτικής, όταν «κοινοί νόες» και ατομικές φιλοσοφίες συναρθρώνονται σε μια φιλοσοφική κορύφωση πρόσφορη ν' αποτελέσει «κανόνα της συλλογικής πράξης»³. (Είναι δύσκολο να προσεγγίσω εδώ τις αναφορές του Γκράμσι στην «ενότητα θεωρίας και πράξης», καθώς και τις οριοθετήσεις του απέναντι στον τριτοδιεθνιστικό οικονομισμό, επιστημονισμό και ντετερμινισμό). β) ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός επιφέρει τη διάχυση της γνώσης (επιστημονικής και τεχνικής) και η εξέλιξη αυτή υποβοηθά την «ιστορική πρόοδο», σε αντίθεση με τις κοινωνίες που διατηρούν ακόμη νοοτροπία «μαγική» και «διασπασμένη», αποτρεπτική της έλλογης δράσης⁴. γ) Η «συνεκτική πνευματικότητα» και η ανύψωση της φύσης σε πνεύμα δεν είναι υπόθεση κάποιας εσωτερικής ανάπτυξης της φιλοσοφίας (διαλεκτική συστημάτων – κοινού νου) αλλά συνάρτηση της υποκειμενικής – συλλογικής επέμβασης στις κοινωνικές δομές⁵. δ) Ένα κόμμα – έκφραση της ιστορικής κίνησης δεν μπορεί παρά να επιδιώκει, μέσα απ' την αέναη θεωρητική και πρακτική αναπροσαρμογή του, τη μετατροπή του σε κράτος, δηλαδή ουσιαστικά σε εφαρμοσμένη «κοσμοαντίληψη» (άσκηση ηγεμονικής πολιτικής) ε) ο μαρξισμός μπορεί και πρέπει να επεκτείνει την εφαρμογή της πειραματικής μεθόδου των θετικιστών στην επιστήμη του κοινωνικού, ανασυνδέοντας φιλοσοφικό υποκείμενο και ιστορία στ) απορρίπτεται ο οντολογικός δυισμός (πνεύμα – ύλη) και η «διαλεκτική της φύσης» (η ανθρώπινη πράξη, δηλαδή η εργασία, υποκαθιστά – στον γκραμισιανό υλισμό – τη φυσική νομοτέλεια) στη βάση ενός έντονου φιλοσοφικού ανθρωποκεντρισμού⁶.

Η «φιλοσοφία της πράξης» είναι μια ιδιαίτερη, προσωπική ανάγνωση των κλασικών του μαρξισμού, του Λένιν και της εμπειρίας που είχε σαν επίκεντρο και καταλύτη την Οκτωβριανή Επανάσταση. Είναι απαύγασμα των ιστορικιστικών ανθρωποκεντρικών και βολονταριστικών στοιχείων που είναι έκδηλα στα «*Χειρόγραφα*», στις «*Θέσεις για το Φόουερμαχ*», σε κάποια ακόμη πρώιμα μαρξιστικά κείμενα, αλλά και στον πρώτο τόμο του «*Κεφαλαίου*»⁷. Πράγματι, εκεί διακηρύσσεται η χεγκελιανής έμπνευσης επιστημολογική θέση σύμφωνα με την οποία η αστική κοινωνία συνοψίζει ολόκληρη την προηγούμενη κοινωνική ιστορία και στα πλαίσιά της κάποιες έννοιες – αφαιρέσεις γίνονται πρακτικές αλήθειες – εμπειρικές μορφές. Η συνθεώρηση μιας τέτοιας γνωσιοθεωρητικής στάσης με τις επαναστατικές εξελίξεις που σημειώθηκαν στο τέλος του Α' παγκοσμίου πολέμου εξηγεί, από μια άποψη, την «πραξεολογική» τροχιά που ακολουθεί η γκραμισιανή σκέψη. Δεν είναι της στιγμής η ειδικότερη διερεύνηση των ιστορικο-πολιτικών θάσεων της «φιλοσοφίας της πράξης» του Γκράμσι. Το βέβαιο είναι πως, αν οι θέσεις του αντανakλούσαν μηχανιστικά τις

ευρωπαϊκές πολιτικές εξελίξεις, η «αισιοδοξία» τους γύρω απ' τις δυνατότητες του συνειδητού – υποκειμενικού παράγοντα στην ιστορία θα ήταν ανεξήγητη (ήττα των Κινημάτων κλπ). Εξάλλου, αν ο υλισμός του επρόκειτο να συναρθρωθεί «οργανικά» στο θεωρητικό και ιδεολογικό Κορpus του τριτοδιεθνισμού, ορισμένοι θα είχαν σοβαρές αντιρρήσεις να δεχθούν σ' αυτό όχι μόνο κάποιες απ' τις μήτρες της φιλοσοφικής του σκέψης, αλλά και μερικές κρίσιμες ιστορικο-πολιτικές τοποθετήσεις του. Αρκεί να θυμηθούμε την αντι-ντετερμινιστική κρίση του για την Επανάσταση στη Ρωσία και ειδικότερα την άποψή του πως αυτή έγινε «ενάντια στο κεφάλαιο του Μαρξ»⁸.

Άλλες ενδείξεις στα κείμενά του μας δίνουν το δικαίωμα ν' αποφανθούμε ότι η «φιλοσοφία της πράξης» ονοματοδοτεί τελικά την ολιστική – συνθετική άποψη του Γκράμσι για την ενότητα φιλοσοφίας – πολιτικής – ιστορίας. Κυρίως όμως υπογραμμίζει την προνομιακή θέση του βουλευτικού – υποκειμενικού – οργανωτικού στοιχείου μέσα στην ιστορική διαλεκτική και την ειδική σημασία της πρόβλεψης – στρατηγικής, δηλαδή του σχεδιασμού – προγραμματισμού της συνολικής «πνευματικής και ηθικής μεταρρύθμισης». Έτσι τουλάχιστο «διαθάζει» ο Αλτουσέρ τους σχετικούς συλλογισμούς του Γκράμσι, προσδιορίζοντας – νομίζω πειστικά – την ιστορικότητα του «απόλυτου ιστορικισμού»⁹. Νομίζω ότι η αντικατάσταση της εξίσωσης «μαρξισμός = ιστορικισμός» απ' την εξίσωση «μαρξισμός = φιλοσοφία της πράξης» σηματοδοτεί τη μεταπήδηση του Γκράμσι απ' το χεγκελιανό φιλοσοφικό κλίμα στο πεδίο του «επιστημονικού σοσιαλισμού» και κυρίως των αντι-ντετερμινιστικών αναγνώσεων του μαρξισμού. Ας παραβάλουμε εδώ τον προβληματισμό των γερμανών επαναστατών γύρω απ' το «συνειδητό» και το «αυθόρμητο» στην δεύτερη δεκαετία του 20ου αιώνα.

Πρώτη διαδήλωση στη μνήμη του Γκράμσι, μετά την Απελευθέρωση στην Σαρδηνία.

Στην ουσία η «φιλοσοφία της πράξης» αναοριοθετεί το μαρξισμό, εισάγοντας την προβληματική των «υπερδομών» μαζί με μια διευρυμένη αντίληψη του «πολιτικού στοιχείου» και ειδικότερα του κράτους.¹⁰ Αν οι δομικοί προσδιορισμοί της ανάπτυξης των ιστορικοκοινωνικών σχηματισμών δεν είναι μονοσήμαντοι, μένει να διερευνηθεί ειδικότερα η έκταση και η ποιότητα του αυτοπροσδιορισμού που επιτρέπει η σφαίρα της «ηθικοπολιτικής». Αυτό το καίριο ζήτημα θέτει η γκραμσιανή φιλοσοφία, εκκινώντας απ' την υπόθεση εργασίας ότι το «ιστορικό μπλοκ» συγκροτείται προνομιακά στο πεδίο των εποικοδομημάτων, ότι δηλαδή η επανάσταση προϋποθέτει (και ταυτόχρονα εκφράζει) την «ηγεμονία» και όχι κάποια «αντικειμενική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας» (συνηθέστατη διατύπωση μιας εκδοχής μαρξισμού - λενινισμού). Έκτοτε η προβληματική βάση υπερδομών, όσο κι αν σημάδευεται από σχηματοποιήσεις ή κενές θεωρητικολογίες, παραμένει στο πολιτικό και θεωρητικό προσκήνιο.

Δεν είναι τυχαία μια τέτοια συγκεφαλαίωση της «πραξεολογίας» του Γκράμσι. Θα χαρακτηριζόταν συνεπής ανάπτυξη των θεμελιακών κοσμοθεωρητικών παραδοχών του: Η άρνηση της υπερβατικότητας (εκκοσμίκευση), η ανθρωποκεντρική θέαση της ιστορίας και η ταύτιση φιλόσοφου και πολιτικού (και στον «Ιστορικό Υλισμό») εκφράζονται, σε τελευταία ανάλυση, στο πεδίο του «πολιτικού προγράμματος» ως προβληματική του (θεωρητικού και πολιτικού) υποκειμένου και ως πρωτοκαθεδρία της πολιτικής απέναντι στην οικονομία. Φυσικά οι αρχές αυτές διέπουν και τις επιστημολογικές ανιχνεύσεις που επιχειρεί σποραδικά ο Γκράμσι. Στο επίπεδο αυτό η «φιλοσοφία της πράξης» κρυσταλλώνεται σε ορισμένες οδηγητικές αρχές: α) Η επιστήμη είναι μια υπερδομή, σχετικά αυτόνομη όμως και με ειδική δραστηριότητα β) Η τεχνολογία, ειδική έκφραση της επιστήμης, συνδυάζει χαρακτηριστικά βάσης και υπερδομής γ) Ο ιστορικός χρόνος της επιστήμης δεν ταυτίζεται με το χρόνο και την κίνηση της συνολικής κοινωνίας δ) Το υποκείμενο της ιστορικής και κοινωνικής γνώσης είναι ταυτόχρονα και υποκείμενο της Ιστορίας ε) γνώση και ηγεμονία αλληλοτροφοδοτούνται, δηλαδή η επιστήμη τελικά υπάγεται «οργανικά» στην μεταρρυθμιστική στοχοθεσία των επαναστατικών κοινωνικών δυνάμεων.

Εδώ θ' άξιζε να ελέγξουμε μια ενδεχόμενη άρνηση απ' τη μεριά του Γκράμσι του επιστημολογικού ρεαλισμού, που θα οδηγούσε σε μια πραγματιστική θεώρηση της γνώσης¹¹. Τα τρία πρώτα αξιώματα που ανέφερα είναι φανερό ότι δεν ενισχύουν μια τέτοια τροπή. Το ερώτημα προκύπτει μετά την εμπλοκή του υποκειμένου και κυρίως μετά την ευθεία αντιστοίχιση γνώσης και πολιτικής. Η γνωστή έλλειψη συστηματικότητας, αποθαρρύνει κάθε απόπειρα συναγωγής «της» γκραμσιανής γνωσιοθεωρητικής άποψης. Ταυτόχρονα η παράκαμψη του προβλήματος με μια απόφαση του τύπου «η ιστορικότητα του ανθρώπου αντανakλάται στην ιστορικότητα της γνώσης» δεν θα βοηθούσε και πολύ τη συζήτηση. Νομίζω, πάντως, ότι η συνεκφορά αλήθειας και καταλληλότητας - λειτουργικότητας της γνώσης είναι συχνή στα κείμενα του Γκράμσι, η γνωσιοθεωρία του όμως είναι τελικά ρεαλιστική. Η υπογράμμιση της ανθρώπινης δημιουργικότητας δεν απολήγει στην εξίσωση «πραγματικό = πολιτικά χρήσιμο». Στη σκέψη του Γκράμσι «πρόβλεψη» σημαίνει πιθανότητα: αναμέτρηση με το αντικειμενικό - πραγματικό, προσαρμογή της υποκειμενικής δράσης στις διαφαινόμενες τάσεις του (πραγματικού) ιστορικο-κοινωνικού κόσμου, παρέμβαση στο αληθινό - αντικειμενικό με στόχο τη μεταβολή του. Δηλαδή, η πολιτική πρέπει να οικοδομείται με βάση την ανάγνωση των τάσεων ανάπτυξης της ιστορίας. Εξάλλου,

αν ο λόγος του Γκράμσι αποκτά πραγματιστική χροιά όταν αναφέρεται στη γνωστική διάσταση της ηγεμονικής πολιτικής, δεν συμβαίνει αναγκαστικά το ίδιο και στην όλη επιστημολογία του, στις θέσεις του για την ιστορία της επιστήμης, κοκ. Η ποιοτική διαβάθμιση κοινού νου – διαλέκτου – μεγάλης κουλτούρας (ηγεμονικού πολιτισμού) ενισχύει τη διαπίστωση πως ο Γκράμσι αναγνωρίζει στην επιστήμη αυθυπαρξία, ειδική χρονικότητα και κομβικής σημασίας ιστορικο-κοινωνική δραστηριότητα¹².

Αν πρέπει να συνοψίσω με δύο λόγια: Ο Γκράμσι ονομάζει «φιλοσοφία της πράξης» – ουσιαστικά – τις προσωπικές του συμβολές στην ανάπτυξη του μαρξισμού. Ο βολонταρισμός και ιστορικισμός κάποιων διατυπώσεών του αποπνέει ιταλική φιλοσοφική παράδοση και μαρξικό χεγκελιανισμό. Αντανακλά ακόμη (και αυτό μένει να ερευνηθεί) τις καμπές της Ιστορίας του μεσοπολεμικού εργατικού κινήματος στην Ιταλία και στην Ευρώπη. Τέλος (κι αυτό δεν είναι το λιγότερο σημαντικό) μορφοποιεί τη φιλοσοφική και πολιτική ιδιοσυστασία του Αντόνιο Γκράμσι. Αληθινά, αν ο όρος «δημιουργικός μαρξισμός» έχει κάποιο νόημα, δεν θα μπορούσε να υποδειχθεί εκπρόσωπός του πιο χαρακτηριστικός απ' τον μεγάλο Ιταλό επαναστάτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όσα ακολουθούν βασίζονται στα παρακάτω κυρίως έργα και μελετήματα: Αντόνιο Γκράμσι *Ιστορικός Υλισμός*, μετάφραση Τ. Μυλωνόπουλου, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1973, του ίδιου *Η Φιλοσοφία της πράξης και η Σύγχρονη Κουλτούρα*, μετάφραση στο περιοδικό «Πρωτοπορεία», Ιανουάριος 1975, τεύχος 1, του ίδιου *Η οργάνωση της κουλτούρας*, εκδ. «Στοχαστής», μετάφραση Θ.Χ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1973, του ίδιου *Τα Τετράδια της Φυλακής* (μεταφρασμένα αποσπάσματα – παραθέματα) και: Chr. Buci – Glucksmann *Gramsci et l'etat*, Paris 1975, Κ. Χόαρ – Τ. Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, μετάφραση Δήμου Βεργή, Εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1980, Μάκη Τρικούκη, *Πολιτική και φιλοσοφία στον Γκράμσι*, Αθήνα 1985, Λουτσιάνο Γκρούππι, *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, μετάφραση Λ. Αλεξιάδου – Μ. Μουργιάννη, Εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1977 και Ν. Πουλαντζά, *Για τον Γκράμσι, μεταξὺ Σαρτρ και Άλτουσέρ*, Εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα 1982.

2. Για μια πρώτη σκιαγράφηση αυτής της πορείας Κ. Χόαρ – Τ. Νόουελ Σμιθ, ο.π., σελ. 18–19 και 22 επόμε.

3. Πρβλ. Θεοφ. Βέικου, *Ιστορία και Φιλοσοφία*, Αθήνα 1984, σελ. 233.

4. Πρβλ. Θεοφ. Βέικου, *Θεωρία και μεθοδολογία της Ιστορίας*, Αθήνα 1987, σελ. 121–2.

5. Αναπτύσσεται στα *Τετράδια της Φυλακής* και σηματοδοτεί την αποστασιοποίηση του Γκράμσι απ' την φιλοσοφία του Κρότσε.

6. Θέση που συνάγεται από αναπτύξεις του στα *Τετράδια* και τον *Ιστορικό Υλισμό* καθώς και από αξιολογήσεις μελετητών σαν τον Άλτουσέρ, τον Γκρούππι και τον Πρεστιπίνο.

7. Αρχαιολογία που επιχειρεί ο Άλτουσέρ (*Pour Marx*, Maspero, Paris 1965). Πάντως το ιταλικό φιλοσοφικό κλίμα και οι χεγκελιανοί απόηχοι πρέπει να θεωρηθούν το ίδιο «υπεύθυνοι» για την ιστορικοιστική τροχιά του Γκράμσι.

9. *Pour Marx*, ο.π. Για άλλες εκδοχές ιστορικισμού (Porper κ.ά.), που οι μήτρες τους φαίνεται να κωφόρησαν και κάποιες γκραμισιανές ιδέες, βλ. Θ. Βέικου, *Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας*, ο.π. σελ. 161 επόμε., 181–2 και 246–8.

10. *Τετράδια της φυλακής*, 7 και 8, *Για το πρόβλημα του Νότου* (1926). Πρβλ. Νίκου Πουλαντζά, ο.π., βασικά σελ. 116 επόμε. και 144 επόμε.

11. Άποψη του Αιμίλιου Μεταξόπουλου, *Αντόνιο Γκράμσι: Επιστήμη – Τεχνική – Φιλοσοφία*, αφιέρωμα του περιοδικού «Αντί» (τεύχος 347), σελ. 40 επόμε., σημεία 4 και 5.

12. Προκύπτει και από παραθέματα και σκέψεις του ίδιου, ο.π., τέλος σημείου 3, αρχή σημείου 4 και συμπεράσματα. (κυρίως δ).